

ENKELE BO-NATUURLIKE WESENS EN GODSDIENSTIGE FEESTE BY DIE ZULU ¹⁾.

A. Bo-natuurlike Wesens :

Preliminêre Opmerkings :

Onder bo-natuurlike wesens verstaan ek alle wesens wat in hulle bestaan die natuurlike bestaan transendeer, maar 'n persoonlike aard het. Dit beteken dat ek alle natuurlike voorwerpe (bome, diere, riviere, ens). uitsluit, al word besondere waarde aan so'n voorwerp geheg. Wanneer so'n voorwerp egter die beliggaming of sigbare verskyning van 'n bo-natuurlike wese word, soos byvoorbeeld dikwels met slange gebeur, moet dit by die bo-natuurlike wesens ingereken word. Die omgekeerde proses vind 'n mens ook dikwels, naamlik dat 'n natuurlike fenomeen as 'n bo-natuurlike wese gepersonifiseer word, byvoorbeeld waar die bliksem as 'n voël voorgestel word, maar dan 'n voël met antropomorfe trekke in die sin dat hy goeie of slegte bedoelinge ten opsigte van 'n mens, sy vee, hut, stat, ens. kan koester en in hierdie bedoelinge deur mense, by name die *inyanga* (toordokter) beïnvloed kan word. In so'n geval sou 'n mens hierdie personifiëring van die natuurkrag as bo-natuurlike wese moet reken.

Ek is heeltemal bewus van die swakhede en beperkinge van hierdie omskrywing. Die studie wat ek egter begin het, gaan oor die Zulugodsdienste en in hierdie studie wou ek probeer kom tot 'n beskrywing van die transedente waarmee die mens in die Zulugodsdienste in verhouding tree. Wat ek hier aanbied, is heeltemal voorlopige resultate met 'n baie beperkte omvang en moet in hierdie lig benader word. As leidraad in die omskrywing het ek nie net die transedensie van die natuurlike as leidraad gebruik nie, maar ook die antropomorfe aard van daardie transedente, sodat dit een of ander aspek toon van 'n wese waarmee die mens in verhouding kan tree of wat met die mens in verhouding tree en 'n gunstige of ongunstige houding teenoor die mens kan inneem.

Ek is ook heeltemal bewus daarvan dat die terme wat ek hier gebruik, veral die terme **bo-natuurlik/natuurlik** en **transendeer**, omstrede terme is. In die wysgerige antropologie leer ons dat kultuur wesenlik van die mens is, dat die mens die van nature onnatuurlike

1) Hierdie studie is gedoen met die hulp van 'n ad hoc-toekenning deur die Nasionale Raad vir Sosiale Navorsing, teenoor wie ek my dank wil betuig. Verder wil ek my dank betuig teenoor mnr. A. Wilkes, dosent in die departement van Eantoetale aan die Universiteit van Pretoria. Mnr. Wilkes se hulp en raad was van onskatbare waarde, veral ten opsigte van die vertalings.

wese is. Waar godsdiens tot die kultuur van 'n volk gereken kan word, kan ons sê dat godsdiens natuurlik van die mens is. Verder is transendering, eksistensie, die uit-sigself-tree, oor-sigself-heen-gryp die wesenlik menslike. Buitendien gee my omskrywing van bo-natuurlike wesens as wesens wat die natuurlike bestaan transendeer, die indruk dat ons iewers 'n skerp grens kan trek, sodat ons in terme van hierdie grens kan bepaal wat immanent en wat transendent is — wat 'n hoogs twyfelagtige saak is. Verder kan 'n mens vra: as so'n grens getrek word, wat is daarbinne en wat daarbuite? Met ander woorde, wat beteken die woorde **transendensie** en **immanensie** dan? Transendent of immanent ten opsigte van wat?

In die onderhawige studie het ek al hierdie probleme weggelaat. Dit is die wysgerig-antropologiese grondwerk wat hier nie gedoen kan word nie. Ek wil hou aan die eenvoudigste moontlike terminologie. Vir die doel van hierdie studie gaan ek uit van die feit dat ons gekonfronteer word met die fenomeen dat die mens in sy omgang met homself, sy medemens en die wêreld rondom hom verskillende fasette toon: 'n slang kan vir hom 'n bepaalde soort dier wees met bepaalde eienskappe, byvoorbeeld dat hy giftande besit, maar 'n slang kan ook vir hom sy teruggekeerde voorvader met 'n bepaalde boodskap wees. Hoe onpresies en onbevredigend dit ook al mag wees, is die natuurlike vir my in hierdie studie die gewone betekenis wat dinge vir ons het, waar 'n boom en 'n slang 'n slang is, terwyl die bo-natuurlike dit is waar die boom en die slang nie meer net boom is nie, maar iets meer, iets wat meer is as die gewoon daaglikse gewene, wat 'n antropomorfe karakter toon, terwyl hierdie besondere karakter die mens betrek en hom tegelyk afstoot en aantrek, hom met ang en eerbied vervul.

Verder is ek ook heeltemaal bewus daarvan dat dit 'n ope vraag is wat 'n mens met **Zulugodsdiens** bedoel. Moet ons tot die Zulugodsdiens reken ook die dinge wat die Zulu gemeenskaplik met die verskillende Sotho- of ander Bantoe-volke of selfs die Boesmans het (byvoorbeeld die weerligvoël)? Is dit nie ook Zulugodsdiens wanneer die Zulu 'n element van 'n ander godsdiens oorgeneem het nie? Hoe weet ons wat is van ander oorgeneem en wat nie? Wat is die oorspronklike? Is dit nie so dat as 'n bepaalde element lank genoeg deur 'n volk oorgeneem is, dit as sy eie beskou word nie? Ook hier het ek so 'n eenvoudige houding moontlik ingeneem: Wanneer 'n mens met 'n Zulu gesels, vertel hy jou dat die Zulu 'n bepaalde beskouing het, maar dat hulle dit kry van byvoorbeeld die Xhosa; of ander mense sê só, maar ons Zulu sê só. Daar is met ander woorde bepaalde dinge wat hulle self reken as eg-Zulu in teenstelling met ander dinge wat nie eg-Zulu is nie en dit het ek as my leidraad

geneem in wat ek as Zulugodsdien beskou. Dat dit nie presies is nie, is duidelik, maar dit is 'n vraag of hier tot enige presiesheid gekom kan word. Buitendien het my ondersoek nie ver genoeg gevorder om hier enige besliste uitsprake te kan maak nie.

Wat ek hier aanbied, is die resultaat van gesprekke wat ek met Zulu gevoer het en stukke wat hulle vir my geskrywe het. Ek het hier nie gebruik gemaak van gegewens wat Callaway, Bryant, Krige en so meer versamel het nie. Ek het probeer om na die „oorspronklike bronne” terug te gaan en gee dit weer soos ek dit gevind het. Daarom sal dit ook blyk dat ek in bepaalde opsigte dieselfde as genoemde skrywers weergee, maar in ander opsigte verskil. Ek het nie die geleentheid gehad om tot so 'n mate te kontroleer dat ek kan waag om 'n beslissing te gee oor wat presies reg is nie. Dit is 'n vraag of 'n mens ooit tot so'n beslissing kan kom.

Ek het met 'n hele aantal Zulu gesprekke oor die Zulugodsdien gevoer. Die stof wat ek hier aanbied, is die gedeelte waaroor ek 'n beeld kon begin vorm. Die res was nog te vaag. Hierdie vaagheid moet grotendeels gewyt word aan die mense met wie ek gepraat het. Sommige van my informante wat 'n baie besliste houding ingeneem het en baie seker was dat hulle reg is, het in die lokasies rondom Pretoria gewoon. Sommige van die dinge waaroor hulle so beslis seker was, het vir my vreemd voorgekom en het ek gesien as moontlike beïnvloeding deur nie-Zulu-elemente. Die meeste informante in Pretoria was egter maar baie onseker en vaag.

Wat Natal betref, het ek met twee geleenthede 'n vakansie (eenkeer twee weke, eenkeer 'n maand) in die omgewing van Richardsbaai, Empangeni en Matubatuba deurgebring. Vier of vyf keer was ek in die Umkomaasvallei, veral die gedeelte wat in die distrikte Ixopo en Poela val. In hierdie gebiede het dit beter gegaan as in Pretoria, maar ook hier was die meeste informante maar vaag en onbeslis. Al hierdie getuienis het ek met versigtigheid behandel en dit net gebruik wanneer dit deur informante wat meer betroubaar is, bevestig is.

Die drie informante op wie ek die meeste peil getrek het omdat hulle as ontwikkelde manne beter kon verstaan wat ek wou hê, presieser kon onderskei en die toets van noukeurige ondervraging en diskussie kon deurstaan, is in die eerste plek G.A.G., taalkundige hulp aan die Universiteit van Pretoria, afkomstig uit Zoeloeland, na ek meen die Eshowe-omgewing, en diaken in die N.G. Sendingkerk ²⁾; tweedens 'n predikant van die Bantoe Hervormde Kerk, S.P.M. Hy was vroeër predikant in die N.G. Sendingkerk en het sy opleiding

²⁾ Later het geblyk dat hy in ander dinge onbetroubaar was. Ek het egter geen rede om te dink dat die inligting wat hy my gegee het, onbetroubaar is nie.

as predikant by die Sweeds-Lutherse sending gehad. Hy was diep in die sewentig, maar besonder sterk en helder van gees. Hy is gebore en groot geword naby Eshowe, het nog familie daar en gaan nou en dan daar kuier. Vir die afgelope meer as twintig jaar is hy werksaam in die Ixopo-distrik, na die Umkomaasvallei se kant toe. Derdens P.E.G.Z., predikant van die Bantoe Hervormde Kerk. Hy is gebore en groot geword in die Polela-distrik, ook na die Umkomaasvallei se kant toe. Hy was nooit uit hierdie omgewing weg nie, behalwe drie jaar wat hy in Pretoria vir sy opleiding as predikant deurbring het. Tydens hierdie opleiding is hy as taalhulp deur die dosente van die Universiteit van Pretoria gebruik en hulle het met die hoogste lof van hom gepraat. — Hierdie drie persone is die hoofbron van my inligting, terwyl die ander dien as bykomende getuïenis, hetsy ter bevestiging of ontkenning. — 'n Vierde persoon van wie ek gebruik maak, is N.D. wat baie besliste maar dikwels afwykende beskouings het. Hy is predikant van die Bantoe Hervormde Kerk in die suide van Natal, naby Harding. Hy is hier gebore en groot geword, behalwe agtien maande wat hy vir studie in Pretoria was.

1. uMvelinqangi, uSimakade, uNkulunkulu :

Volgens die getuïenis van G.A.G. het ons hier met een en dieselfde wese te doene wat onder die verskillende name bekend is. Dit is egter opmerklik dat hy deurgaans in die meervoud praat — in Afrikaans — van Gode, figure, wesens, ens., terwyl hy op hierdie drie bedoel.

Hierdie drie name — so beweer G.A.G. — het dieselfde betekenis onder die Zulu. In werklikheid is uSimakade net 'n eretitel wat die ewige of die oudste beteken. As terme wat eintlik die krag van eie-name gekry het, wil G.A.C. net uMvelinqangi en uNkulunkulu handhaaf. Albei laasgenoemde terme beteken die eerste wese wat altyd daar was voor die mense. Die woord uNkulunkulu beteken die groot ene of die oudste voor die mensdom. So is dit met uMvelinqangi wat ook dieselfde betekenis het en wat op die oertyd dui; dit beteken die een wat die eerste verskyn het.

Hierdie figure is anders aanbid as die hendaagse God wat deur die Christene aanbid word. Die terme uMvelinqangi en uNkulunkulu is vandag deur uThixo vervang. uMvelinqangi en uNkulunkulu beteken egter dieselfde as uThixo, naamlik die Eerste en Allerhoogste Persoon ³⁾. Dit kan ons sien aan die adjektiefstam -khulu wat groot beteken.

³⁾ G.A.G. het groot gedeeltes van sy getuïenis self vir my op skrif gestel. Die uitdrukking *die Eerste en Allerhoogste Persoon* het hy presies net so geskrywe, hoofletters en al. Vir my lyk dit asof die Christelike invloed hier onmiskenbaar is.

Daar is geen sekerheid onder die Zulu — getuig G.A.G. — oor die oorsprong van hierdie wesens nie. Hoe vaag die Zulu se gedagtes in hierdie verband ook al mag wees, is hulle tog oortuig en het hulle altyd geglo dat hierdie gode altyd daar was, altyd in die „hoogste” was. Hoewel hulle in die „hoogste” (hemel) is, is hulle nie ver van die mense af nie en is hulle selfs onder die mense. Daarom kan hulle gou sien as daar iets verkeerd is onder die volk. Hulle kan die mense sien al is hulle self onsigbaar ⁴⁾).

uMvelinqangi en uNkulunkulu word ook beskou as teenwoordig in die natuur, veral in ontsagwekkende natuurverskynsels soos die weerlig. As 'n natuurverskynsel eerbied, ontsag en selfs vrees inboesem, voel die mense dit aan dat die gode uMvelinqangi en uNkulunkulu daarin is ⁵⁾).

Voor die mense daar was, het uMvelinqangi en uNkulunkulu reeds bestaan. Liefs sou G.A.G. hiermee volstaan (volgens my opinie waarskynlik weens die invloed van die Christelike godsvoorstelling), maar erken dat daar 'n vae gedagte onder die Zulu is dat hierdie godefigure uit 'n rietbegroeide moeras voortgekom het en dat hulle die mens uit 'n riet gemaak het.

In die voorstelling van die mense geld hierdie gode as baie goeie wesens en in tye van werklike nood is hulle die enigste wat werklik kan help. Die geloof is dat as die mense goed en in vrede met mekaar saamlewe, dit die seën van hierdie gode sal wegdra. As daar egter iets in die samelewing verkeerd is, sal die mense gestraf word met droogte, hongersnood en die dood.

In die ou dae — as daar een van die genoemde plaas onder die mense verskyn — het die mense saamgekom en na 'n hoë plek, liefste 'n berg of koppie, opgeklim en daar tot uMvelinqangi en uNkulunkulu gebid en om vergifnis gesmeek. Wanneer daar droogte was, het hulle die pikke geneem en aan die grond daarmee gekap, terwyl hulle vra watter sonde hulle voor die gode gedoen het. Tegelyk smee hulle dan ook om genade. „Maye! Kwenzenjani baba, ngabe soneni phambi kwenu? Buyiselani ulaka lwenu emuva, ngoba nakhu siyaphela yindlala, izifo kanye nokufa imbala” ⁶⁾). Soms word hierdie aanbidding voltooi met die drink van bier uit kalbasse of met die slag van 'n bees as offer.

⁴⁾ Let op die meervoude, wat van G.A.G. self afkomstig is.

⁵⁾ Hierby maak G.A.G. 'n interessante terloopse byvoeging: In die ou dae het die weerlig nooit sommer 'n mens of 'n stat getref nie, maar het altyd ver van die statte af geslaan. Maar vandag -- deur die vordering van toordery -- tref die weerlig alles.

⁶⁾ „Wêreld! Wat het gebeur vaders, wat het ons moontlik voor julle oortree (gesondig)? Hou terug julle woede want ons word waarlik klaar gemaak (uitgeput) deur die hongersnood, siektes en dood”.

Net so beslis as wat G.A.G. is dat uMvelinqangi, uSimakade en uNkulunkulu dieselfde god is, net so beslis is P.E.G.Z. dat dit nie dieselfde wese is nie, hoewel hy toegee dat baie Zulu geen duidelike onderskeiding maak nie. Die verklaring van die name wat P. E. G. Z. aangee, is die volgende:

uNkulunkulu beteken die groot-grote;
uSimakade beteken die ewigbestaande;
uMvelinqangi beteken die verskyner voor.

uMvelinqangi en uSimakade is vir P.E.G.Z. twee name vir die selfde wese, terwyl uNkulunkulu 'n ander wese is. uNkulunkulu bring hy in verband met ukhokho, wat oupagrootjie of voorvader beteken. uNkulunkulu pas in by die voorvaderdiens van die Zulu en word voorgestel as die oer-voorvader wat uit die rietvlei voortgekom het en daarom self geen ouers gehad het nie. Verder as hy kan 'n mens met die ry van die voorvaders nie teruggaan nie. By hom begin die ry van die voorvaders, omdat hy die eerste mense gemaak het en daarmee die ry van die afstammeling begin het. Aangesien hy die eerste van die voorvaders is, is hy belangriker en groter as enige ander voorvader; en aangesien hy self geen ouers gehad het nie, het hy baie meer die gestalte van 'n god as enigeen van die voorvaders. Hy het izibongo, dit wil sê hyself en wat hy gedoen het (beginner van die menseras, gewer van voedselgewasse, veral amabele, redder uit rampspoed soos oorlogsgeweld, droogte en hongersnood, hoof en eersteling van die amadlozi) is bekend en daarom kan lofgesange vir hom gesing word. Omdat hy bekend is, kan 'n mens ook teen hom oortree en hom kwaad maak en kan jy ook weet dat jy hom kwaad gemaak het; daarom kan jy ook offerandes aan hom bring, hom om vergifnis vra, sy izibongo sing en jou handelwyse so inrig soos hy dit wil hê.

Teenoor uNkulunkulu staan uMvelinqangi (uSimakade). Waar uNkulunkulu omring is deur die amabutho kaNkulunkulu of amabutho ezulwini, die hemelse leërskaare van geeste, daar is uMvelinqangi alleen. uMvelinqangi het geen izibongo nie, dit wil sê hy is in werklikheid heeltemal onbekend — 'n mens weet nie wie of wat hy is nie en ook nie wat hy doen nie. Tog voel die Zulu hom aan as die oorheerser wat ook bokant uNkulunkulu staan, wat in die ewigheid was en wat nie in die ry van die voorvaders staan nie. Ten spyte van die feit dat hy nie izibongo het nie en dus nie aangeroep kan word nie, beweer P.E.G.Z. dat die Zulu tog toevlug tot hom neem. Dit gebeur nie in die gesamentlike aanbidding deur die stam of stat soos die ander gode aangeroep word nie, maar in 'n persoonlike aanbidding, wanneer die persoon in uiterste persoonlike nood verkeer en die aanroep van die ander gode nie wil help nie. uMvelinqangi is dus in hierdie opsig 'n laaste persoonlike toevlugsoord.

In die ou dae is sulke seremonies en offerandes altyd onmiddellik beantwoord met reën en oorvloed van alles en lekker samelewing onder die mense. Op so'n kennelike wyse is die geloof van die Zulu in 1954 bevestig. Voor en tydens die oprigting van die monument ter ere van Tshaka was dit geweldig droog. Met die onthulling van die monument is daar aan die koning geoffer en toe het hy gaan rus, want hy was tevrede. Daarom was daar baie reën na die seremonie. Vandag voel die Zulu dat alles verander het, want hulle kan bid soos hulle wil, hulle word nie meer verhoor nie. Groot misverstand, moord en bloed is elke dag daar ten spyte van al hulle gebede ⁷⁾).

uMvelinqangi en **uNkulunkulu** is voorgestel net soos mense, want hulle verstaan die taal van mense; daarom antwoord hulle as hulle tevrede is. Die Zulu is oortuig dat hierdie gode op een of ander wyse 'n mensbeeld het, of minstens die beeld van 'n lewende wese van menslike aard.

uMvelinqangi en **uNkulunkulu** kan nooit bedrieg word nie; daar kan nie vir hulle weggelooi word nie. Hulle is orals en kan alles sien en ken elke geheim van die mense. Hulle kan ook nie sterwe nie. Hulle kan egter verdwyn en ver van die mense af wegbly. Hulle staan vir alles wat lewendig of dood is, vir alles wat was en sal wees.

⁷⁾ Hierdie paragraaf is net so oorgeneem (met taalkundige verbeterings) uit 'n geskrewe stuk wat G.A.G. vir my opgestel het. Wat hier opval, is dat G.A.G. hierdie opmerkings byvoeg by wat hy oor die aanbidding van **uMvelinqangi** en **uNkulunkulu** sê, terwyl die opmerkings duidelik in verband gebring kan (moet?) word met die voorvaderdiens, al is die betrokke voorvader in hierdie geval die grootste van die konings. By 'n diskussie hieroor was G.A.G. duidelik in die war, maar kon geen rede sien waarom hierdie opmerkings van hom nie in bostaande verband sin het nie. Dit is vir my besonder interessant met die oog op P.E.G.Z. se getuigenis hieronder, wat **uNkulunkulu** in verband met die voorvaderdiens bring. Ek is geneig om in die opmerkings van G.A.G. te sien dat hy in sy gemoed ook 'n assosiasie van **uNkulunkulu** en **uMvelinqangi** met die voorvaderdiens aanvoel, hoewel hy dit nie wil konstateer nie. — Vir die interessantheid voeg ek hier 'n verhaal by wat G.A.G. in verband met die onthulling van die monument aan my vertel het. Hy vertel dat hy self daar aanwesig was en dit self gesien het, maar ek betwyfel dit sterk: Die dag van die onthulling het die mense 'n ent van die monument af vergader. Daar was 'n hele aantal eragaste, veral van die destydse Departement van Naturellesake, predikante en ander vooraanstaande blankes. Die gehoor het bestaan uit duisende Zulu. Na die toesprake en ander pligpleginge is 'n optog gevorm na die monument toe — vooraan in die ereplek het die blankes en ander eragaste geloop, terwyl die gewone Zulu agter aangekom het. Ongeveer halfpad na die monument het 'n enorme swart mamba, die grootste wat nog in Zoeloeland gesien is, skielik regop-dreigend voor die stoet verskyn. 'n Geweldige verwarring het ontstaan, waartydens die mamba verdwyn het. Toe die stoet weer opgestel is, het die Zulu voor geloop en die blankes agter. Die slang het nie weer verskyn nie. G.A.G. is oortuig daarvan dat die mamba Tshaka was: hy was ontevrede met die opstel van die optog, omdat sy mense nie die ereplek gekry het nie. Daarom het hy self gekom om die optog so te verander dat sy mense die ereplek kry.

Ek het P.E.G.Z. baie sterk aangeval oor hierdie beskouing van uMvelinqangi. Ek het hom probeer vaskeer sodat hy moet erken dat sy beskouing nie die egte Zulugedagte is nie, maar ontstaan het onder die invloed van die Christendom of dat P.E.G.Z. self iewers onder die invloed van die High God-teorie van Lang of iets dergeliks gekom het (hoewel ek dit natuurlik nie op hierdie manier vir hom geformuleer het nie!) Hy hou egter vol; sy beskouing van uMvelinqangi is nie 'n Christelike gedagte nie en dit is niks anders as die oorspronklike Zulugedagte nie; die oudste ou mense het hom so geleer.

S.P.M. neem dieselfde standpunt in as P.E.G.Z. Toe ek hom egter druk in die rigting dat dit moontlik 'n Christelike gedagte kan wees, was hy nie so beslis nie: Dit kan 'n beskouing wees wat onder die invloed van die Christendom ontstaan het; hy glo dit egter nie, omdat hy self al 'n ou man van in die sewentig is en as kind het hy reeds die gedagte by die oudste ou mense gehoor. Buitendien is daar besliste teenstellings tussen uMvelinqangi en die God van die Christendom: die belangrikste hiervan is die feit dat die Christelike God juis die God is wat Homself bekendstel en Homself wil laat aanbid, terwyl uMvelinqangi juis homself nie bekend maak nie — 'n besonder raak en skerp opmerking.

My ander informante het almal die standpunt van G.A.G. ingeneem. Daar is egter veelseggende variasies. As voorbeeld neem ek N.D.: Hy is baie beslis dat uMvelinqangi en uNkulunkulu dieselfde is. Maar hy beweer dat die Zulu in die ou dae altyd van uMvelinqangi gepraat het en eers later van uNkulunkulu begin praat het. Op my vraag waarom dan so, antwoord hy: Hulle het vroeër dae nie verstaan dat die twee dieselfde is nie; hulle het dit eers later begin verstaan. Op my vraag of dit nie 'n aanduiding is dat daar oorspronklik tog maar 'n verskil tussen die twee gemaak is nie, hou hy net vol dat die twee dieselfde is.

Hierby wil ek die volgende opmerking maak: 'n Mens tref dikwels die gedagte aan dat uMvelinqangi soos deur P.E.G.Z. verstaan, 'n gedagte is wat onder die invloed van die Christendom ontstaan het. Ek het dikwels opgemerk (en dis heel gewoon en verstaanbaar) dat sodra 'n Zulu tot die Christelike geloof bekeer raak, hy nie soseer geneig is om die oorspronklike heidense gode as beseerde afgode te verwerp nie, maar dat hy hulle behou, hoewel hy hulle dan as van mindere rang en in 'n groot mate kragteloos beskou. As hoogste en magtigste God geld dan die Christelike God. In hierdie geestesproses word uMvelinqangi uit sy verhewe posisie omlaag gehaal en dit lyk my nie so vergesog om te dink dat op hierdie wyse uMvelinqangi met 'n mindere god, in hierdie geval uNkulunkulu, geassosieer en geïdentifiseer kan word nie.

2. uNomkhubulwana :

(G.A.G. hou vol dat die regte spelling uNomkhubulwane is).

Of daar 'n verskil tussen uNomkhubulwana, uNomdede en uNomkhoyi bestaan, kon ek by my segsmanne nie vasstel nie. Dit het vir my nie so gelyk nie. Enkeles het aldrie die name geken en geen verskil gemaak nie, maar voorkeur aan uNomkhubulwana gegee; ander het net laasgenoemde naam geken, terwyl unomdede 'n seremonie is ter ere van uNomkhubulwana tydens droogtes met die doel om bose geeste weg te jaag, reën te bring en die lande vrugbaar te maak.

uNomkhubulwana het in „vanmelewe se tyd” verskyn, dieselfde tyd as uMvelinqangi en uNkulunkulu. Sy word as 'n vrou voorgestel. Dikwels word sy die prinses van die hemel (iNkosazana yezulu) genoem. Die wyse waarop sy voorgestel word, is baie verskillend, maar baie dikwels tref 'n mens die voorstelling aan dat sy in die vorm van 'n bos aan die een kant en gras aan die ander kant bestaan.

Dit is moontlik dat daar oorspronklik 'n verband bestaan het tussen uNomkhubulwana en 'n vroulike prinsipe wat soms met uNkulunkulu assosieer word en wat dan as oorsprong van die skepping moet dien; hierdie verband kon ek egter nie sonder twyfel lê nie. Dis ook moontlik dat daar 'n verband bestaan tussen uNomkhubulwana en iNkosikazi yezulu, die Hemelkoningin. Dit kan egter ook wees dat uNomkhubulwana en iNkosikazi twee verskillende figure is en dat laasgenoemde dan die vroulike prinsipe is wat soms met uNkulunkulu assosieer word. Indien uNkulunkulu en uMvelinqangi verskillende gode is, sou 'n mens geneig wees om iNkosikazi met uMvelinqangi te assosieer, omdat die voorstelling van laasgenoemde baie meer as uNkulunkulu ooreenkom met die vae gedagte van die Hemelkoning wat 'n mens by die Zulu aantref. Ook die vaagheid van beide figure laat 'n mens tot so 'n assosiasie neig. Hoewel daar nie 'n prominente seksuele aspek aan die verhouding van die Hemelkoning en die Hemelkoningin gegee word nie en ook aan die skeppingsgedagte nie, is daar tog definitiewe seksuele konnotasies. Aan die ander kant voel ek die gedagte-wêreld van die Zulu ten opsigte van uMvelinqangi só aan dat die vroulike prinsipe nie baie goed hier inpas nie. Ek moet egter dadelik byvoeg dat Christelike invloede vir hierdie atmosfeer — beide by myself en my informante — verantwoordelik kan wees. Indien ons hierdie beskouing van uMvelinqangi aanvaar, sou ons eerder die vroulike prinsipe met uNkulunkulu moet verbind. Indien ons geen onderskeid tussen uMvelinqangi, uNkulunkulu, uSimakade en die Hemelkoning maak nie, val al hierdie redenasies natuurlik weg.

uNomkhubulwana is 'n goeie godin. As sy iemand ontmoet, versy haar in die bosse en struik, want as 'n mens haar sien, word hy siek

en gaan dood. Sy praat met mense, altyd met jong ongetroude vroue. Haar gesprek gaan altyd oor die oeste, die vrugbaarheid van die lande of die welvaart van die vee. Gewoonlik kondig sy goeie oeste aan en gebied sy dat bepaalde offers aan haar gebring moet word om goeie oeste en vrugbaarheid te verseker. Sy kondig ook wel droogtes aan of spreek tydens 'n droogte. Dan gee sy opdragte oor wat gedoen moet word om die droogte af te weer of die reën te bring. Terwyl sy praat, is sy altyd onsigbaar. Sy praat gewoonlik vanuit 'n digte boom of struik, maar ook vanuit 'n miswolk.

Die iNkosazana praat altyd met jong, ongetroude vroue en dit is ook hulle wat haar bevele moet uitvoer en haar offers moet bring. Sy word met besondere eerbied bejeën en niemand sal durf om haar ongehoorsaam te wees nie. Wanneer sy 'n boodskap aan die koning stuur en sekere bevele gee oor wat die koning en sy regimente moes doen, moes selfs die koning en die regimente gehoorsaam wees.

Die gewone eerbetoon aan uNomkhubulwana was dat die jongvroue (in opdrag van die iNkosazana) vir haar 'n land moes omkap (of later ploeg). Terwyl hulle met die omkappery besig is, slaan hulle hulle pikke teen mekaar en sing uNomkhubulwana se spesiale lofliedere. Die jongvroue saai dan die land met gemengde saad en terwyl die saad opkom en groei, is dit die taak van die jongvroue om die land op te pas. Die belangrikste deel van die saadmengsel is mielies of amabele. Hierdie land word nie geskoffel nie, maar die onkruid word gelos om saam met die saad te groei.

Wanneer die gemengde gewasse op die land ryp is of minstens bruikbaar is, pluk die jongvroue van die mieliekoppe of koringhalms af en gaan gooi dit in die rivier. Dan gaan die jongvroue self in die rivier en was hulle lywe. Hierdeur word verseker dat daar altyd 'n oorvloed van graan in die lande sal wees. (Sommige informante lê die klem op mielies, ander op amabele. Daar is egter 'n verhaal dat uNomkhubulwana die gebruik van amabele aan die mense geleer het, hoewel sy gewoonlik nie as skepper daarvan aangedui word nie. uNkulunkulu is die skepper. In die lig hiervan reken ek dat die eroplek aan die amabele toekom en dat laasgenoemde later deur die mielie verdring is).

Nadat die oes af is, roep uNomkhubulwana by die stat en sê dat die jongvroue op 'n bepaalde dag die beste veld toe moet jaag en oppas. Hierdie dag is dan 'n vrolike dankfees vir die oes en word geheleenal ter ere van uNomkhubulwana gehou.

Op die dag van die fees trek almal hulle feesklere aan en trek saam met die jongvroue en die beste, terwyl hulle sing en baie potte bier met hulle saamdra. Op 'n sekere stadium in die fees verlaat die jong-

vroue (net die van hubare leeftyd) die res. Hulle gaan na 'n berg, geklee soos jongmans, en hou daar op die berg hulle eie fees. Omdat ek geen vroue-informante gehad het nie, kon ek niks van hierdie fees wys word nie. Die fees van die res van die stat word egter gekenmerk deur groot vrolikheid, deur groot hoeveelhede bier en kos wat verorber word en deur die spesiale lofliedere wat ter ere van **uNomkhubulwana** gesing word. Die jongvroue wat na die berg gaan, mag egter nie eet voordat hulle fees 'n bepaalde stadium bereik het nie. Op hierdie feesdag word die beste ook nie gemelk nie.

Daar word ook diere aan **uNomkhubulwana** geoffer, maar die geliefkoosde offer is kafferbier. Die bier word na haar land toe geneem en daar versigtig uitgestort met die woorde: „Ungasishiyi noma usikholwe mame. Senzele impilo enhle nokuthula njalo.”⁸⁾

Die fees van **uNomkhubulwana** is die geleentheid van die grootste vreugde vir almal. In die gemoed is dit 'n geleentheid wat met dansende, singende vroue en reinigende, lewewekkende stortreën assosieer word.

3. **aMathongo** of **aMadlozi**

Die voorvaderdiens is die werklike, praktiese godsdiens van die Zulu en omvat elke faset van die daaglikse lewe. Wanneer ek hieronder 'n paar religieuse handelinge kortliks weergee, speel die voorvadergeeste in elkeen van hulle op die een of ander manier 'n rol. Omdat die tema so geweldig wyd is en omdat dit die terrein is waarvoor die meeste gepubliseerde materiaal voor hande is (byvoorbeeld Willoughby se **Soul of the Bantu**), gee ek hier woordeliks wat G.A.G. vir my hieroor geskrywe het (ek bring taalverbeterings aan):

Die **amathongo** was altyd daar onder die Zulu. Die voorouerdiens is die oorspronklike godsdiens van die Zulu. Die **amathongo** is baie meer gevolg en aanbid as enige ander gode-figure, behalwe **uMvelinqangi**, van wie die Zulu hulp vra deur na die **amathongo** te bid, sodat laasgenoemde alles van **uMvelinqangi** moet vra. Hulle besef dat al die krag by die Allerhoogste is, wat bokant die **amathongo** lewe⁹⁾.

⁸⁾ „Moet ons nie verlaat of vergeet nie moeder. Maak (skenk) vir ons altyd 'n goeie lewe (bestaan) en vrede”.

⁹⁾ Die gedagte staan myns insiens baie duidelik onder Christelike invloed. Dat die **amathongo** aan **uMvelinqangi** ondergeskik is en baie minder mag as laasgenoemde het, ly geen twyfel nie. Dat die **amathonga** gebruik word as middelaars tussen die mense en **uMvelinqangi** om van laasgenoemde gunste en begenadiging te ontvang, is ook seker. Om egter te sê dat *al* die krag by die Allerhoogste is, is heeltemal te sterk. Die **amadlozi** het 'n bestaan, lewe en krag met gepaardgaande aktiviteit onafhanklik van die verhouding tot **uMvelinqangi**.

uMvelinqangi, uNkulunkulu en uNomkhulwana is onsigbaar en die Zulu sal nooit sê dat hulle een van hierdie figure gesien het nie. Daarenteen is die amathongo onder bepaalde omstandighede wel sigbaar. Wanneer iemand byvoorbeeld baie siek is en voel dat hy gaan sterwe, sal hy dikwels sê dat hy sy idlozi gesien het en dat die idlozi hom kom haal. As 'n mens se idlozi na jou toe kom terwyl jy siek lê en hy kyk na jou, sal jy sekerlik sterwe. Wanneer hy egter sy rug op jou draai, het jy kans om te herstel.

As iemand dood is, sal sy gees nie 'n idlozi word voordat die agtergeblewe familie vir hom iets geslag het (liefs 'n bees) om hom terug te bring nie (ukubuyisa).

Hoewel daar baie onsekerheid en onduidelikheid onder die ou mense bestaan, is die mees gangbare beskouing dat 'n mens twee skaduwees het, 'n lange en 'n korte. Die lang skaduwee is die een wat na die dood as gees voortbestaan. 'n Mens beteken niks sonder die lang skaduwee (isithunzi) nie. Hierdie verskil in skaduwees maak dat die mens se skaduwee heeltemaal verskillend is van die skaduwees van alle ander dinge op aarde.

Die amathongo leef onder die grond en hulle lewe op dieselfde manier as wat hulle in lewe op aarde bestaan het. Hiermee hang die begrafnisgewoontes onder die Zulu saam.

Die amathongo is goeie geeste. Voorspoed is van hulle afhanklik en daarom is dit noodsaaklik dat daar gedurig offers aan hulle gebring word. Hulle wend alle gevare van die mense af, maar as hulle ontevrede is, laat hulle toe dat allerhande mislukkings en ongelukke met die mense gebeur. Baie keer gebeur die ongelukke met mense sonder dat hulle weet wat die oorsake daarvan is. Dan moet hulle 'n offer bring op die grafte van die voorvaders — 'n bees, bok, hoender of 'n pot bier, in die praktyk gewoonlik laasgenoemde. Terwyl die offer gebring word, word die amadlozi op hulle name (die name van die afgestorwenes) aangeroop en gevra waarom hulle ontevrede

¹⁰⁾ Die begrip *isithunzi* is 'n baie gekompliseerde begrip. Letterlik beteken dit *skaduwee* en word ook so gebruik. Maar dit staan vir die *lang skaduwee* en volgens die nuanseringe wat aan die woord gegee word, kan dit ongeveer weergegee word met Afrikaanse terme soos karakter, sedelike integriteit, invloed en prestige onder 'n mens se medemens, selfrespekte, waardigheid, persoonlikheid en so meer. Wysgerig-antropologies kan 'n mens sê dat ons hier te doene het met die wesenlik menslike, wat die mens onderskei van alle ander dinge of wesens. Wanneer 'n mens die mensbeskouing van die Zulu wil uitwerk, sal jy grootliks op hierdie begrip moet konsentreer. — naas *isithunzi* (meervoud: *izithunzi*) staan *ithunzi* (meervoud: *amathunzi*) wat skaduwee of gebroke lig in die gewone sin van die woord beteken; figuurlik word dit gebruik op dieselfde wyse as wat ons in Afrikaans sê: „Daar rus 'n skaduwee op my lewe” of „Die skaduwees van die (lewens) aand kruip nader” of „Die toekoms is in skaduwees gehul”.

is en wat hulle van die mense verwag. As dit bier is wat geoffer word, word die bier in 'n kalbas na die graf toe geneem. Dit word op die graf gesprinkel terwyl die mens sê: „Daar is julle offer. Ons vra 'n gelukkige en voorspoedige lewe. Julle so en so (name), as julle ons nou verlaat, wie gaan na ons kyk?” Die mense roep of noem die name van die **amadlozi** en verneem dikwels na 'n spesifieke **idlozi**. Vir hom word dan gevra: „Waar bly jy? Wat doen jy? Waarom is jy so stil? Waarom help jy ons nie?” Om die **amadlozi** gunstig te stem, word die **izibongo** van die voorvaders of 'n bepaalde voorvader tot wie geroep word, gesing. As daar alreeds geoffer is en dit het nie die gewenste uitwerking gehad nie, word die **amathongo** met dubbele ywer besing en gesoebat; maar hulle kan ook uitgeskakel word en gedreig word dat die mense nie meer vir hulle sal offer nie.

As dit bier is wat geoffer word, moet elkeen van die mense van die bier drink voordat hulle huis toe gaan. As dit 'n bees, bok of hoender is, word op dieselfde wyse te werk gegaan en die geeste word vertel: „Hier is julle bees” ens. Die dier word dan daar by die graf voorberei en elkeen eet van die vleis. As die vleis opgeëet is, word die bene nie weggegooi nie, maar word by die graf verbrand nadat alles afgehandel is. Dan gaan die mense huis toe.

Die offer aan die voorvadergeeste is 'n uiters ernstige handeling. As iemand deur die geeste beveel is om 'n bepaalde offer te bring en hy doen dit nie, is dit ongehoorsaamheid teenoor die geeste en hy word deur die **amadlozi** gestraf deur die siekte of dood van een van sy mense. Daarom is dit gevaarlik en mocilik om die voorvadergeeste te bedreig.

Die **amadlozi** kan nie werklik doodgaan nie. Hulle lewe vir altyd maar hulle lewe is afhanklik van die nageslagte vir wie hulle moet sorg. Hulle lewe is afhanklik van die feit dat daar mense is wat hulle onthou, hulle **izibongo** sing, hulle bevele gehoorsaam en offers aan hulle bring. Namate die onmiddellike nageslagte ook te sterwe kom en die herinnering aan 'n bepaalde **idlozi** vervaag, verskyn die **idlozi** al minder. Uiteindelik sterwe hy nie, maar soos die tyd verbygaan, verdwyn hy geleidelik in vrede totdat hy naderhand glad nie meer verskyn nie. In die geval van uitstaande en beroemde voorvaders wat altyd deur hulle nageslagte onthou word, verdwyn die bepaalde **idlozi** nie, omdat sy **izibongo** geslag op geslag gesing word en offers aan hom gebring word. Die uitstaande voorbeeld hiervan is die beroemde Zulukoning Tshaka.

Nie elkeen wat sterwe, word 'n **idlozi** nie. So kan 'n kind nie 'n **idlozi** word nie, omdat die kind nog nie verstand het om ander mense te lei en te help nie of selfs (in die geval van heel klein kinders)

nie eers kan praat nie. Ook mense wat daarna verlang om te sterwe, byvoorbeeld om van pyn ontslae te raak, of mense wat selfmoord pleeg, word nie **amadlozi** nie. 'n Volwassene kan 'n **idlozi** word, omdat hy al verstand gekry het. Hoe groter die aansien van 'n persoon, hoe sekerder is dit dat hy wel 'n **idlozi** sal word. Hierdie aansien het te doene met wat die persoon presteer het terwyl hy gelewe het, maar in die geval van gewone mense word dit hoofsaaklik bepaal deur die besittings wat hy nalaat, byvoorbeeld kinders, vroue, beeste en so meer. Hiervan is die kinders die belangrikste. 'n Vrou wat kinderloos sterwe, kan 'n **idlozi** word, maar dit is nie seker nie. 'n Vrou wat 'n talryke kroos nalaat, wat die moeder van 'n stat is, word definitief 'n **idlozi**. 'n Kaptein of koning word sonder enige twyfel 'n **idlozi**; as **idlozi** help met die regering en versorging van sy mense net soos wat hy gedoen het voor sy dood.¹¹⁾

Die **amathongo** kan terugkeer na hulle ou omgewing en mense toe en doen dit ook dikwels. Hulle doen dit in die vorm van slang. Die slang is 'n werklike slang; dit is met ander woorde nie oëverblindery of 'n skim of iets dergelyks nie. Dit is egter nie 'n gewone slang nie, omdat die **amadlozi** nie gewone diere kan word nie. Die slang (of somtyds, in die geval van ou vroue, ook akkedisse) is daarom herkenbaar as voorvadergeeste en word met die grootste eerbied behandel. Gewoonlik word daar offers aan hulle gebring. Dikwels is 'n bepaalde persoon aan die slang herkenbaar, omdat uitgesproke kenmerke soos wondmerke of liggaamsgebreke op dieselfde wyse aan die slang sigbaar is. Die belangrikste soorte slange waarin die voorvadergeeste terugkeer, is die **imamba** en die **inyandezulu**. Laasgenoemde word dikwels verwar met die groen mamba, maar dit is nie dieselfde nie. Die groot swart mamba is die wyse waarop konings terugkeer. Verskillende groot swart mambas woon byvoorbeeld op die graf van Tshaka.

4. **aBalozi (hlonipha : amakhosi):**

Al my informante was eenstemmig daarvoor dat die wêreld van die geeste die onderwêreld is. Presies hoe hierdie onderwêreld voorgestel moet word, is nie duidelik nie, maar dit staan in verband met die aarde. Die geeste van die onderwereld kom van onder af uit die aarde.

¹¹⁾ Die belangrikste faktor, veral in die lewe van gewone mense, is kinders. Iemand wat kinders agterlaat, word 'n **idlozi** omdat dit die belangrikste besitting is wat iemand kan nalaat. Omgekeerd is kinders so belangrik, omdat dit die kinders is wat iemand na sy dood onthou, hom aanroep en offers aan hom bring. Hier het ons te doene met die religieuse agtergrond van die belangrikheid van vrugbaarheid vir die Bantu.

Die **abalozi** is geeste wat in diens van die toordokter, by uitstek die **umthakathi**, staan. Die **abalozi** kan alleen verskyn wanneer hulle deur die toordokter te voorskyn geroep word. Dit gebeur meesal wanneer mense die toordokter by sy huis gaan spreek in verband met siekte, maar dit gebeur ook soms wanneer mense die toordokter na hulle toe laat roep om met siekte te help. Die **abalozi** verskyn dan in die vorm van 'n geluid uit die dak van die hut. Hierdie geluid kan nie met die Afrikaanse woorde **fluit** of **fluister** aangedui word nie. Die geluid is deur my informante vir my nagmaak en die naaste beskrywing wat ek daarvan kan gee, is dat dit 'n fluitende gefluister of 'n fluisterende gefluit is. Wat die **abalozi** sê, kan net deur die **umthakathi** verstaan word; nogtans is die inhoud van die gesprek blykbaar bekend, want almal sê dat die **abalozi** begin deur te sê wie hulle is (alles in antwoord op vrac van die toordokter); daarna deel hulle mee wat die siekte makeer; daarna word die bevel gegee aangaande wat die sieke moet doen en gebruik om weer gesond te word. Die laaste fase is dat hulle kos of bier of albei vra. As hulle kos vra, moet 'n bok of hoender vir hulle geslag word. As hulle bier vra en daar is toevallig nie bier in die hut nie, moet hiermoer as 'n offer in die hoek van die hut gestrooi word.

Die **abalozi** boesem groot vrees by die mense in. Nogtans bestaan daar groot eerbied en waardering vir hierdie geeste, omdat die mense hulle redding uit siekte en hulle genesing aan die werk van die **abalozi** toeskrywe.

G.A.G. het bygevoeg dat die **abalozi** somtyds die medisyne wat gebruik moet word, voor die mense laat verskyn. Die word beskou as 'n soort bewys dat die toordokter in sy mededeling reg is.

5. **aMandawe :**

Die **amandawe** is ook ondergrondse geeste wat in verband met siekte staan. Hulle is egter bese geeste en word uitermate gevrees. Gelukkig is hulle betreklik skaars en tree baie minder op as die ander geeste.

Die **amandawe** veroorsaak **ufufunyane**, 'n vinnig werkende en vinnig verspreidende siekte wat met histerie, delirium en selfs krank-sinnigheid gepaard gaan. As die sieke nie baie gou die hulp van 'n toordokter kry nie, bring die siekte die dood mee.

Een van my informante, N.D., gebruik die term **amandawe** as algemene term vir die onderwêreldse geeste en wil nie een of ander spesifieke werking aan hulle toeken nie en ontken ook dat hulle juis bese eienskappe het. Volgens hom word **ufufunyane** veroorsaak deur die **umthakathi**, wat dit opsetlik uit kwaadwilligheid of wraak veroor-

saak. Die **umthakathi** veroorsaak **ufufunyane** deur mense te laat ruik aan medisyne wat hy maak van grond en mierleeus geneem uit 'n begraafplaas en gemeng met ander geheime medisyne. As iemand aan hierdie medisyne ruik, kry hy hoofpyn en rillings, wat naderhand oorgaan is histerie, delirium, kranksinnigheid en uiteindelik die dood.

G.A.G. gebruik die term **amandawe** in die sin van bose geeste wat **ufufunyane** veroorsaak, maar volgens hom is die **amandawe** nie van Zulu-oorsprong nie. Die **amandawe** kom van 'n ander, baie kwaai stam wat „in die ooste” woon en die **aMandawe** genoem word. „In die vroeë tyd” het die Zulu en die Swazi van hierdie stam se mense vermoor en die geeste van hierdie vermoordes is die **amandawe**, die bose geeste wat die Zulu en die Swazi teister.

6. iZangoma of izanusi :

Met die Afrikaanse term **toordokter** sluit ons alle towenaars, kruiedokters en dergelike meer in. Die Zulu het egter verskillende terme waarmee verskillende soorte toordokters aangedui word.

Onder die groep verskynsels wat ons hier behandel, kan die toordokter eintlik nie te berde kom nie, omdat hy geen god of bo-natuurlike wese is nie. Ek wil hier egter 'n bietjie aandag aan die toordokter wy, omdat hy byna altyd die medium tussen die gewone mense en die bo-natuurlike wesens is. As medium is veral die **izanusi** of **izangoma** belangrik, maar ons moet hulle eers teen die ander afgrens.

Die **umthakathi**, wat hierbo reeds genoem is, is die toordokter wat hom veral met bose aktiwiteite besig hou. Van hom kan alles wat sleg is, verwag word en die mense vrees hom uitermate. Soos hierbo aangetoon is, maak hy dikwels gebruik van bo-natuurlike wesens wat as sy slawe optree en sy wil gehoorsaam.

Die **inyanya** is wat ons 'n kruiedokter sou noem. Hoewel hy ook die geeste gebruik kan maak, staan dit in sy geval op die agtergrond en in ieder geval sal die ware **inyanga** nooit voogee dat hy deur die geeste besete is nie. Die **inyanga** is gespesialiseer in die helende werking van allerlei medisyne, by uitstek kruie van allerlei aard. Die opleiding tot **inyanga** duur verskeie jare lank en gewoonlik is dit 'n kuns wat van geslag tot geslag oorgeërf word, sodat elke geslag weer sy kinders in hierdie kuns oplei.

Die **inyanga yezulu** of hemeldokter maak ook nie gebruik van geeste nie. Sy spesialisasie is om deur allerlei middele en metodes die weerlig af te weer en mense teen weerlig te beveilig.

Die *izangoma* of *izanus*i kan ons die beste in Afrikaans waarsêers noem ¹²⁾. Hierdie groep is die bekendste en die mees gesogte onder die Zulu en het ook meer invloed as die ander. Hulle het ook 'n uitgebreide kennis van medisyne en tree ook op as heelmeeesters, sonder die hulp van die *izinyanga*, maar in die geval van die *izangoma* is die kennis en geheime nie oorgedra van geslag tot geslag nie; elkeen moet vir homself hierdie kennis opdoen.

Hocwel dit baie dikwels gebeur dat die kind of kinders van 'n *isangoma* ook dieselfde rigting as hulle vader of moeder gaan, is dit eintlik toevallig. Wat bepaal of iemand 'n *isangoma* word, is die roeping deur die *amadlozi*. Gewoonlik reeds op jeugdige leeftyd, meesal in die laat puberteit, toon die persoon tekens van besetenheid deur die voorvadergeeste. Wanneer hierdie tekens van besetenheid almeer voorkom en al sterker word, kom die persoon tot die besef dat die *amadlozi* besluit het dat hy 'n *isangoma* moet word. Dan volg daar jare van afsondering. Gedurende hierdie tyd swerf die persoon op die berge rond en leef van veldkosse. Daagliks en vir lang rukke soek hy die gemeenskap van die *amadlozi*, sodat hy uiteindelik na willekeur met die geeste in verbinding kan tree en deur hulle besete kan word. Allerlei middels, veral van dierlike aard, word as hulpmiddels gebruik. Die liggaam word gesmeer met die binnevet van diere, by uitstek die binnevet van 'n groot luislang; die hare word in toutjies gedraai deur dit te smeer met 'n mengsel van binnevet en klei; om die nek word 'n string sade van bepaalde bome gedra, maar ook 'n string van uitgesoekte naels en beentjies; om die middelleyf word 'n luislangvel gedra en om die lende 'n gebreide vel; in die geval van vroue moet die borste nakend gelaat word; die vroue dra ook in hulle hare 'n paar groot galblase van beeste; niks behalwe dierlike items mag aan die liggaam raak nie en kunsmatige items, soos winkelklere, mag nie gedra word nie ¹³⁾.

Wanneer die *isangoma* gereed is, keer hy terug na die samelewing om met sy „praktyk” te begin. Sy dienste is baie in aanvraag. Wanneer daar slegte tekens van enige aard is, of in gevalle van siekte, of wanneer iets verlore is, of wanneer mense meen dat hulle getoor

¹²⁾ Die enkelvoud van hierdie twee terme is *isangoma*, *isanusi*. Die twee terme word as sinonieme gebruik. Die *Zulu-English Dictionary* van Doke en Vilakazi verklaar dat laasgenoemde term hoofsaaklik vir vroue gebruik word. Ek wil die gesag van die woordeboek met graagte aanvaar, maar ek wil opmerk dat my informante nooit hierdie onderskeiding gemaak het die: — G.A.G. vertaal *isangoma* met *oplosser van dinge*.

¹³⁾ Volgens inligting wat ek gekry het, bestaan daar in die stedelike lokasies van Johannesburg opleidingskole om kruiedokters en waarsêers op te lei. Moontlik bestaan daar in ander stedelike lokasies ook dergellike skole. Onder hierdie omstandighede word die verskillende vereistes op allerhande maniere aangepas.

is, of soms sommer maar net om „vir die **amadlozi** te kuier”, gaan die mense na die **isangoma** toe. Hy moet vir hulle uitsluitel gee.

Wanneer die mense by die **isangoma** aankom, groet hulle hom min of meer met die volgende woorde: „Siyakhubeka mngoma, sizolalela izindaba, sitshele ungesabi mngoma” ¹⁴⁾. Maar die **isangoma** weet al lankal waarvoor hulle gekom het. Nadat hy dan ’n bietjie medisyne gesluk of gesnuif het, gaan hy buitentoe, liefs om onder ’n boom te gaan sit. Daar wag hy dat die **amadlozi** hom in besit moet neem voordat hy kan begin.

Solank hy weg is, begin die mense hande klap en sekere liedere vir die geeste sing, wat min of meer so lui: „Siyababona we ma; siyababona we ma, nasczizweni we ma, siyababona makhosi”. ¹⁵⁾.

Die besetenheid van die **isangoma** word getoon deur die feit dat hy begin dans; omgekeerd word die besetenheid blykbaar deur die dans aangehelp. Wanneer hy warm gedans is, kom hy in die hut in, waar die dans soms voortgesit word. Dikwels maak die mense ’n vuur op die vuurherd in die hut en dan trap die **isangoma** in die vuur voordat hy begin. ¹⁶⁾. Verskillende **izangoma** gebruik verskillende metodes in hulle waarsêery, byvoorbeeld dolosse wat gegooi word, stokke waarmee op die grond geslaan word en so meer en hiervolgens het die Zulu ook verskillende name waarmee die **isangoma** genoem word.

Wanneer hy gereed is om te begin, vra hy die mense of hulle instem om te begin. Hulle antwoord: „Siyavuma! Siyavuma!” („Ons stem in! Ons stem in!”) en dan kan die waarsêery gebin. Solank hy hiermee besig is, is die **isangoma** deur die voorvadergeeste besete, sodat dit nie hy is wat praat nie, maar die een of ander **idlozi** wat deur hom praat. Daarom kondig die gees dan ook aan wie hy is en dikwels is hy so bekend aan die mense dat die gees nie nodig het om te sê wie hy is nie; die mense herken hom aan sy stem of aan die manier waarop hy praat. Dikwels vra die gees snuif of bier terwyl hy aan die mense vertel hoe hy en die ander **amadlozi** lewe. Hy bring ook die klagte en groete van die ander geeste oor en kan soms so klae en weemoedig wees — veral wanneer dit die gees is van iemand wat getoor of vermoor was of op ’n ander ongelukkige manier aan sy

¹⁴⁾ „Ons groet jou, uitruiker (toordokter), ons het na sake kom luister, vertel ons en moenie bevrees wees nie, uitruiker”.

¹⁵⁾ „Ons sien hulle moeders; ons sien hulle moeders, ook by die vreemde mens, ons sien hulle, o geeste van die afgestorwenes”.

¹⁶⁾ Of dit ’n oorspronklike Zulugebruik is en of dit onder Indiese invloed ontstaan het, kon ek nie vasstel nie. Dit is egter die enigste punt waar ek ooit by Zuluinformante die trap in die kole of vuurlopery van enige aard raakgeloop het.

einde gekom het — dat hy en die aanwesiges in tranes uitbars. Uiteindelik kom die gees dan tot die probleem wat die mense eintlik daar gebring het. Dan gee die gees sy oplossing aan die hand en vertel die mense wat om te doen om gelukkig te lewe. Die sessie is dan op 'n einde en die mense neem afskeid deur vir die gees te sing: „Asikadinwe kudinwe wena, asikadinwe kudinwe wena.” ¹⁷⁾.

Die aande is 'n geliefkoosde tyd om die waarsêer te besoek.

7. iMimoya emibi :

Onder hierdie term, letterlik **slegte geeste**, vat ek 'n hele klomp bonatuurlike verskynsels saam wat almal die gemeenskaplike kenmerk het dat hulle sleg, gevaarlik en vreesaanjaend is. Hieronder val veral die **amafufunyane**, **izizwe**, **isipoliyane**, **amandike** en **inhabiya** ¹⁸⁾ Wat verder aan hierdie groep gemeenskaplik is, is dat almal tekens van besetenheid, histerie en onbeheerbare drange en emosies by hulle slagoffers veroorsaak. Eindelik is gemeenskaplik dat hulle in verband met die slegte toordery (**ukuloya**) van die **abathakathi** gebring word. ¹⁹⁾.

Tallose verskynsels en insidente van die soort wat ons in Afrikaans as spoke ken, word almal as **imimoya emibi** gereken.

Een van my informante, N.D. het gereken dat hulle nie noodwendig in verband met die **abathakathi** gebring hoef te word nie, maar dat hulle ook uit hulself op grond van hulle eie bosc geaardheid optree; gewoonlik het die **abathakathi** egter wel 'n hand in die saak. Die ander informante reken dat die **abathakathi** altyd iets daarmee te doen het.

Spoke verskyn om mense bang te maak en te volg totdat die mense uit vrees begin weghardloop en heeltemaal verdwaal. Op die wyse word allerlei onheil en selfs die dood vir die slagoffer bewerk. 'n Geliefkoosde verskyningswyse vir die spoke is die lig wat mense in die nag aanlok totdat hulle verdwaal.

Die **amafufunyane** veroorsaak besetenheid en kranksinnigheid.

¹⁷⁾ „Ons is nog nie moeg nie jy is moeg, ons is nog nie moeg nie jy is moeg”.

¹⁸⁾ Hierdie demone word dikwels aangedui onder die versamelterm **amafufunyane**. Ek is geen taalkundige nie, maar dit lyk my of 'n mens kan onderskei tussen **ufufunyane** wat die siekte aandui wat ons reeds hierbo teengekom het en **ifufunkane** wat dan meer op die demon wat die siekte veroorsaak, betrekking het.

¹⁹⁾ G.A.G. verklaar dat al hierdie demone nuwe uitvindsels van die **abathakathi** is; hierdie demone het nie vroeër onder die ou mense bestaan nie en die **abathakathi** het hulle uitgevind om meer geld te kan maak. Nogtans glo hy met 'n onwrikbare geloof aan die realiteit en gevaarlikheid van hierdie demone — sy diakenskap in die N.G. Sendingkerk ten spyt!

So 'n besetene is geweldig sterk sodat tien manne hom nie kan vashou nie en hy ruk maklik los as hy vasgemaak word, vaar hy blindweg voort en verongeluk homself baie maklik deur in allerlei gevaarlike plekke te beland. Kenmerkend is blykbaar dat hierdie besetenes voel dat hulle geroep word en dat hulle 'n onkeerbare drang het om aan hierdie geroep gehoorsaam te wees.

So'n besetenheid word opsetlik veroorsaak deur kwaadwillige persone wat byvoorbeeld wraak neem op iemand of op sy rykdom jaloers is. Die kwaadwilliges veroorsaak die besetenheid deur medisyne wat hulle van die **abathakathi** kry.

Deur middel van die medisyne van die **abathakathi** veroorsaak jong manne ook besetenheid by meisies wat hulle liefde nie wil beantwoord nie. So 'n meisie word dan te enige tyd van die dag of nag histories terwyl sy gedurig uitroep; „Bayangibiza ! Bayangibiza !” („Hulle roep my ! Hulle roep my !”) Sy huil en gaan te kere terwyl sy 'n onkeerbare drang het om na die persoon wat die medisyne toegedien het, te gaan. As sy gekeer word, kan sy kranksinnig word en sterwe.

Die dood is die uiteinde van elke besetene ,tensy hy vroegtydig by 'n toordokter gebring word wat die bese gees kan uitdryf. Merkwaardig is dat die **ifufunyane** dikwels begin praat wanneer hy uitgedryf word; hy vertel dan wie hom gestuur het, waarvandaan hy kom en vir watter doel hy gestuur is.

Presies dieselfde as wat ek hier geskryf het oor die **amafufunyane**, is my ook vertel van die **izizwe**. In verband met laasgenoemde is egter beklemtoon dat die besetenheid langsaam begin deurdat die persoon sommer net sleg voel. Alle mense — ook kinders — kan besetenheid deur die **izizwe** opdoen. Kenmerkend van so 'n besetene is dat hy begin rondspring en dwing om weg te hardloop. Die mees kenmerkende verskynsel is egter blykbaar dat so 'n persoon in tale begin praat wat niemand verstaan nie en die geluide en bewegings van diere namaak; hy sal byvoorbeeld begin kraai soos 'n hoenderhaan of sy arms klap soos 'n voël wat vlieg. Ook hierdie vorm van besetenheid word deur jongmanne gebruik om meisies te dwing tot toegawe.

Die term **ihabiya** is teenoor my gebruik op so 'n manier dat dit 'n demoon aandui, maar tegelykertyd ook dat dit 'n medisyne aandui wat gebruik word om die verskynsels te veroorsaak. G.A.G. omskryf dit letterlik as „'n liefdesmedisyne van bese geeste van enige soort”. **iHabiya** word spesifiek gebruik deur jongmans om jongmeisies half mal van begeerte te maak. In haar raserny skreeu sy: „Hiya ! Hi ! Hi !” wat iets te doene kan hê met die vorm van die woord **ihabiya**. As 'n jongman sy hande met **ihabiya** gesmeer het en hy vat aan haar

skouers of rug, is dit klaar met haar; dan wil sy haarself verskeur in haar ywer om haar klere los te ruk vir die geslagsdaad.

aMandiki is 'n versamelterm wat die voorgaande **imimoya** insluit en is 'n term wat die Zulu by die Tsonga geleer het (volgens G.A.G.)

8. **uTikoloshe** :

Op hierdie stadium mag dit vir die leser van hierdie stuk ongerymd voorkom dat ek 'n groep **imimoya emibi** bespreek terwyl daar naas **utikoloshe amandawe** en die ander wat nog gaan volg, behandel word. Ek kan dit self nie bevredigend fundeer nie. Ek volg hier onderskeidinge wat deur my informanante gemaak is. Ek kan nog enigsins insien waarom **utikoloshe**, **impundulu**, **umamlambo** en **umkhovu** apart gereken word : ek het nêrens raakgeloop dat die **imimoya** in definitiewe liggaamlike gestaltes en verskyningsvorme soos **utikoloshe** en die ander voorgestel word nie. Maar dat die **amandawe** apart gereken word, kan ek geen grond gee nie; dit lê waarskynlik in die wyse waarop die mense hierdie dinge emosioneel ervaar.

uTikoloshe was „maar altyd daar” en baie bekend onder die Zulu. G.A.G. beweer selfs dat die figuur van **uTikoloshe** sy oorsprong by die Zulu gehad het en daarvandaan na die res van ons Bantoebevolking versprei het.

uTikoloshe bestaan nie op sigself nie. Hy word te voorskyn geroep deur die toordokters wat hom volkome beheer en die geheim van die medisyne ken om **utikoloshe** te „maak”. **uTikoloshe** is 'n mensdier hy is halfmens en halfaap, staan omtrent drie-en-'n half voet hoog en is baie harig oor sy hele lyf. Die toordokters is besonder lief vir **utikoloshe**, omdat hulle hom stuur net waar hulle wil, veral in die nag; daarby is hy baie sleg, gevaarlik en magtig, want hy kan jou vermoor net wanneer hy wil, sonder dat daar enigiets is wat jou teen hom kan beskerm.

Hoewel daar geen grense aan die moontlikhede en aktiviteit van **utikoloshe** gestel kan word nie, dra hy tog baie sterk seksuele assosiasies. Dikwels is daar vroue wat sonder mans bly, wat dan **utikoloshe** as man gebruik. Dit geld ook vir mans sonder vroue. As **utikoloshe** 'n huis uitgekies het en die vrou begeer (dit gebeur veral in die geval van 'n mannetjie-**utikoloshe**, maar ook in die geval van 'n wyfie-**utikoloshe** teenoor 'n man), dan maak hy die man dood om die vrou in besit te kan neem. As hy nie daarin kan slaag om van die man ontslae te raak nie, gaan hy in die nag na die hut toe en kruip tussen die slapende man en vrou in om met die vrou te verkeer. Baie dikwels vind die man homself dan die volgende môre op die grond langs die kooi. Op

grond van hierdie dinge glo die Zulu dat **utikoloshe** baie sterk en uiters jaloers van geaardheid is.

Op sekere plekke waar baie van **utikoloshe** gebruik gemaak word, verskyn hy dikwels onder die seuns terwyl hulle besig is om in die veld beeste op te pas. Dan speel hy met hulle terwyl hy al hulle kos opeet. Die seuns kla dan altyd as hulle by die huis aankom, dat hulle baie honger is, omdat 'n kort sterk mannetjie met hulle gespeel het en gedurig om **amasi** gevra het ²⁰⁾.

Partymaal haal **utikoloshe** ook in die aand by die huis sy slim streke uit. Terwyl die kinders eet, verskyn hy in die gestalte van 'n kat, hoewel hy vir die volwassenes onsigbaar is. Die kinders kla oor hongerte en word maer, sonder dat die ouers weet wat aangaan, omdat hulle meen dat die kinders tog genoeg kos kry.

Die Zulu (of enige ander Bantoe) sal die naam van **utikoloshe** nooit in die aand noem nie uit vrees dat hy in die omgewing mag wees. As hy sy naam genoem hoor, kan hy dalk verskyn of kom om die kinders met nagmerries te pla.

Onder andere het G.A.C. ook vir my notas oor **utikoloshe** gekrywe. Gedurende die tyd het Elifas Msomi in Natal voor die Hooggeregs-hof verskyn en is hy ter dood veroordeel op aanklag dat hy vyftien mense met 'n byl dood gekap het en 'n hele aantal vroue verkrag het oor 'n geruime periode. Hy was na 'n inrigting verwys, maar die verslag was dat hy geestelik nie sertifiseerbaar was nie. Sy enigste verdediging voor die hof was dat **utikoloshe** hom beveel het om dit te doen. Ongevraag skryf G.A.G. die volgende kommentaar hierop (ek haal dit letterlik aan en korrigeer alleen die Afrikaans):

„Hierdie man — so word aan my vertel — het medisyne by 'n sekere dokter gaan soek met die doel om sy besigheid voorspoediger te maak. Maar wat hy gekry het, is nie waarvoor hy gegaan het nie. Hy is 'n **utikoloshe** gegee, wat hom van tyd af vertel het wat hy moes doen, want hy (**utikolshe**) moes vyftien mense se bloed kry. So het Msomi op sy bloedige avontuur begin: hy het oud en jonk doodgemaak, ook vroue wat swanger was, en andere aangerand — altyd met die hulp van die onsigbare **utikoloshe**, wat selfs Msomi ook onsigbaar en veilig uit die hand van die wet gehou het. Al wat die polisie kon sien, was sy spoor. Maar toe begin die einde naderkom en hy is net gevang toe **utikoloshe** hom verlaat het, nadat **utikoloshe** sy meester se woord

²⁰⁾ Dit is waarskynlik dat 'n mens hieraan ook 'n seksuele konnotasie moet heg; anders waarom sal die seuns met so 'n welbekende en gevreesde figuur speel?

en daad voltooi het. In die hof is gevind dat Msomi by sy sinne is en sy verstand het.

„Of dit nou nonsens is of nie, so bestaan dit onder die Zulu. Ek glo nie Msomi het sommer gevoel om die land deur te loop en mense dood te maak as hy nie mal was nie. Ek sê nog dat as Msomi waansinnig was, sou hy miskien daardie tyd 'n assegai of mes geneem het en sommer 'n hele klomp mense doodgemaak of beseer het. Maar die wegkruipspeletjie van maande — ! Die vraag is: wat het hom oorgekom? (G.A.G. gee nie die antwoord nie, maar dit is duidelik dat hy bedoel dat die werk van **utikoloshe** die enigste antwoord kan wees).

„Ek voel daar is sekere gelowe onder die Bantoe wat die Blankes baie noukeurig moet bestudeer en benader, voordat hulle tot 'n gevolgtrekking kom, omdat hulle 'n totaal verskillende uitkyk op sekere dinge het. 'n Mens se geloof moet nie sommer sonder rede geïgnoreer word nie”.

9. **iMpundulu** :

Oor hierdie figuur verskil my informante baie. Die woordeboek van Dove en Vilakazi gee aan : „Bird used by women in witchcraft”. Die beste uiteensettings het ek van G.A.G. en N.D. gekry. Laasgenoemde identifiseer **impundulu** egter met **umamlambo** en ek gee sy getuienis waar ek **umamlambo** behandel. Hier gee ek G.A.G. se getuienis:

iMpundulu is van die Xhosa afkomstig en kom baie ooreen met **utikoloshe**. Hulle lyk egter verskillend : **impundulu** het die bolyf van 'n baie mooi, aantreklike man en die onderlyf van 'n hoenderhaan. Dit het dieselfde geaardheid as **utikoloshe**, maar dit is baie kwaaiër, baie jaloersër, hoogmoediger en veeleisender. Dit leef net van bloed. Dit staan ook onder beheer van **abathakathi**.

iMpundulu (In Afrikaans praat G.A.C. van die **menshoender**) word deur middel van die medisyne van 'n toordokter gebruik om na mense toe gestuur te word. Gewoonlik word dit gestuur om 'n meisie te gaan haal of om haar te gaan doodmaak. Soms word dit ook gebruik om mense wat lank van hulle huis af is, te gaan haal. As **impundulu** jou kom haal, kan jy hom nie weerstaan nie. Hoe hy jou vervoer, is 'n geheim, maar dit neem net 'n oogwink om die grootste afstande af te lê; as jy jou gewaar, is jy op die plek waar jy benodig word, sonder dat jy enigiets gevoel het.

G.A.C. vertel die volgende insidente :

iMpundulu is gestuur om 'n Bantoe-meisie, wat op Umtata ver-

pleegster was, te gaan doodmaak. Op die bepaalde middag was sy van diens af en het in haar kamer alleen gesit en lees. Skielik stap 'n jongman wat sy nog nooit gesien het nie, by haar in die kamer in. Toe sy wil skreeu, deel die jongman haar mee dat hy **impundulu** is en dat hy gestuur is om haar dood te maak. Hy het haar egter nie doodgemaak nie, omdat (so het hy gesê) sy lelik is en haar bloed bitter is. So het hy haar maar laat staan en weggegaan.

In die omgewing van Denver op die Rand het 'n Bantoevrou dit self ondervind dat **impundulu** haar gestuur is om haar te kom terughaal na haar huis in die Transkei. Hy het haar ook inderdaad so teruggeneem op die geheimsinnige wyse soos hierbo beskrywe is.

10. uMamlambo :

Al my informante stem saam dat **umamlambo** van Xhosa-oorsprong is, maar nes **impundulu** tans wydversprei onder die Zulu is.

N.D. identifiseer **umamlambo** met **impundulu** en beskryf hom as **inyoka yabafazi** (slang van die vroue) en **umandangophakathi** (letterlik vertaal: die eter aan die binnekant). Behalwe die identifisering van **umamlambo** met **impundulu** is die getuienis by my verskillende informante grootliks van dieselfde aard.

uMamlambo is 'n baie groot swart slang met wit kolle en staan in die mag van toordokters, maar ook in die mag van sommige vroue. Die slang kom na bepaalde vroue toe en het met hulle omgang. Die gevolg hiervan is dat al die kinders van so 'n vrou by geboorte dood is of pas na geboorte doodgaan. Wanneer die slang gereeld met haar omgang het, kan haar man ook daarvan sterwe. Die enigste redding is dat die toordokter medisyne gee om die slang uit die vrou uit te werp. Hierdie medisyne laat haar vomeer en sy moet aanhou vomeer totdat 'n mens beweging in die vomeersel gewaar.

Gewoonlik is jong seuns die enigste persone wat **umamlambo** sien. 'n Mens hoor hom egter op tipiese slangwyse in die huis beweeg en jy sien dikwels sy geweldige sleepsel.

Sommige vroue het mag oor **umamlambo** en besit hom in die vorm van 'n medisyne-stokkie so groot soos 'n vuurhoutjie. Hierdie stokkie kan in allerlei dinge verander word, maar hoofsaaklik in 'n geweldige groot slang. Hierdie slang verrig allerhande dienste vir die vroue maar 'n liefekoosde gebruik is die volgende: Wanneer 'n vroue (onwettig) bier maak en in haar hut wegsteek, sit sy ook die medisyne-stokkie in die hut. As die polisie kom om bier te soek, verander die stokkie in 'n baie groot slang, wat egter vir die polisie onsigbaar is. Die slang sluk al die bier in, sodat die polisie niks

kan kry nie. Wanneer die polisie weg is, spuug die slang die bier weer in die vate uit en kan die bier weer aan die mense verkoop word. As iemand van hierdie bier drink, sal hy altyd aan daardie huis bly dink en hy sal daar nie kan wegbly nie; hy sal altyd weer terugkeer om van die bier te soek en so maak die vrou dan baie geld. ²¹⁾).

Die slang-medisyn (wat alles in verband met **umamlambo** staan) word ook dikwels as liefdesmedisyn gebruik.

11. **uMkhovu** :

N.D., wat opgegroeï het in die suide van Natal in die omgewing van Harding, verskil ten opsigte van **umkhovu** (wat hy **umkhomvu** noem) ietwat van die ander. Die belangrikste verskil is dat N.D. **umkhovu** met die **abalozi** identifiseer, terwyl die ander dit nie doen nie.

iMikhovu is handlangers van die **abathakathi** en is volkome aan laasgenoemde verslaaf, sodat die toordokters hulle gebruik vir enige ~~ke~~ en onderduimse werk wat hulle wil verrig.

Die **umthakathi** kry 'n **umkhovu** as volg in die hande :

Volgens N.D. grawe die toordokter iemand wat werklik gesterwe het, weer op. Volgens die ander het die persoon nie werklik gesterwe nie, maar het hy as gevolg van toordery van die toordokter in 'n skyndood verval en is so begrawe. In elk geval word die persoon dieselfde nag van die begrafnis opgegrawe. Dadelik na die opgraving word die persoon se tong met 'n mes oopgeklou (volgens N.D. word 'n spyker deur sy kop geslaan). Die doel hiervan is om sy verstand en sy spraak te belemmer. Daarna word hy na die huis van die **umthakathi** geneem. Hierd word hy met medisyn bewerk totdat hy bykom volgens N. D.: totdat hy weer lewendig word). Hy is nou verstandeloos en willoos en mompel soos 'n baba. Hy is die volkome slaaf van die toordokter en doen alles wat die toordokter hom beveel. Volgens N.D. maak die toordokter 'n geheime plek, dikwels in sy huis, waar hy sy **imikhovu** bêre en hulle net uithaal vir gebruik. Soms het die toordokter 'n spesiale huis vir die **imikhovu**, waar niemand mag ingaan nie behalwe die toordokter wat hulle oppas, hulle kos gee en bevele uitreik.

Die **imikhovu** kom net in die donker te voorskyn, sodat ander mense hulle nie moet sien en herken nie. Sommige toordokters hou 'n groot aantal **imikhovu** aan om al die swaar werk te doen, byvoorbeeld huis skoonmaak, wasgoed was, ploeg, saai, skoffel en oes. Die **imikhovu** doen die werk egter in 'n oogwink.

²¹⁾ Sou die slangvel wat soms in skokiaan aangetref word, hiermee iets te doene hê?

G.A.G. spreek die vrome sentiment uit wat hy waarskynlik van die Christendom af kry : Die **imikhovu** is mense wat nie wou sterwe toe hulle tyd daar was nie; hulle was te lief vir hierdie wêreld, vir hulle broers en susters en die genot van die lewe; hulle wen 'n ekstra stuk lewe deur as **imikhovu** aan 'n toordokter verslaaf te wees. Maar wat help dit hulle? Hulle mag nie met iemand praat nie; en selfs al sien hulle iemand wat hulle ken, kan hulle nie eers praat of skreeu nie.

Volgens almal leef die **imikhovu** so voort totdat die dag van hulle werklike dood aanbreek. Dan sterwe hulle en lewe nie meer nie.

G.A.G. vertel 'n verhaal waarvan hy sê dat hy nie weet of dit waar is nie; dit is egter duidelik dat die verhaal 'n baie groot indruk op hom gemaak het :

'n Sekere man in Swaziland is deur die **abathakathi** uitgegrawe en sy tong net klaar gesny toe hy bykom. Die toordokters was in 'n saailand naby en stat met hom besig. Toe hy sy stat sien, het die begeerte om na die wêreld van die lewendes terug te keer hom oorweldig en het hy losgeruk en weggehardloop. Toe hy by die huis kom, het sy huismense byna weggehardloop omdat hy nakend en so aaklig was en nie kon praat nie. Hulle het hom egter uiteindelik gehelp en nadat 'n goeie toodokter hom bewerk het, het hy weer normaal geword en nog tien jaar gelewe; hy kon egter nooit weer praat nie.

Uit opmerkings wat my informante gemaak het, het dit duidelik geblyk dat hulle **umkhovu** ook sien as iemand wat in 'n geestelike gevangenskap verkeer, geestelik aan die **umthakathi** verslaaf is. Verder kon ek egter hieroor nie duidelikheid kry nie.

B. Feeste en religieuse Handeling.

My gegewens oor hierdie terrein is nog skraler as oor die bnatuurlike wesens, aangesien ek nie hierop toegespits het nie. Wat ek hier aanbied, is wat ek toevallig in die loop van die gesprekke teengekome het, maar hoofsaaklik berus dit op 'n klompie kort aantekeninge wat P.E.G.Z. vir my gemaak het.

1. iMbeleko :

Dit is 'n fees wat in verband met die geboorte en naamgewing van 'n kind staan.

Veertien dae na die geboorte van 'n kind word 'n bok geoffer. Die een wat die offerande moet voltrek, is die oudste en die leier van die familie. Hy doen dit ten behoeve van die vader. Die offer

word voltrek aan die linkerkant van die hut soos 'n mens by die deur ingaan. Die kop van die bok moet na die agterkant van die hut wys. Die oudste steek die bok met 'n assegai en die sterwende bok moet plat uitgestrek op die vloer gehou word. Die oudste begin om dit af te slag en sy helpers voltooi die werk op sy bevel. Die oudste sit hand by totdat hulle by die gal kom, wat die belangrikste is; daarna laat hy die werk heeltemal aan sy helpers oor. Die seremonie word ook **ukubeletha** genoem, wat om 'n **baba te abba** beteken, wat daarop dui dat die vel die belangrikste deel van die bok is. In die naamgewingsproses is die gal egter die belangrikste en die dele van die bok word volgens vaste orde aan die familieleden uitgedeel, sodat 'n mens eintlik met groot voorbehoude van die een of ander deel as die belangrikste moet praat.

Terwyl die slagtery aan die gang is, sit die vroue agter in die hut op die vloer. Die oudste vrou hou die kind in haar arms teen haar bors vasgedruk. Wanneer die slagters by die gal kom, sny die oudste die gal versigtig uit en maak ewe versigtig 'n gaatjie in die galblaas. 'n Klein bietjie van die gal word dan op die baba se voorkop uitgegooi. Dan word aan elke arm gal gesmeer, beginnende by die middelvinger en opgaande tot by die skouer, terwyl die arm pie reguit uitgestrek gehou word. Gal wat oorbly, word bewaar vir moontlike latere gebruik. Die galblaas word leeggemaak, opgeblaas, vasgebind en as halssnoer om die kind se nek vasgebind. Armbande vir die kind word gemaak van die vel van die onderste gedeeltes van die bok se pote (**iziphandla**). Terwyl die proses aan die gang is, moet die oudste die naam van die kind uitspreek.

Terwyl die „doop”-plegtigheid aan die gang is, word die binnevet (geneem van die vet rondom die lewer en verder die pensvet van die bok) saam met welriekende bossies gebrand. Die plek waar dit gebrand word, is reg teenoor die deur van die hut teen die agterste muur.

Wat hier plaasvind, is 'n offer aan **uMvelinqangi**, sodat hy die kind kan oppas en help met die grootmaak daarvan. As daar gevaar was dat die kind met of net na die geboorte sou sterwe, word die bok in die plek van die kind aangebied. **uMvelinqangi** word egter nooit direk aangespreek nie. Wat direk aangespreek word, is slegs die **amadlozi**.

Wanneer alles verby is, word die vel van die bok versigtig en sorgvuldig bewerk en die moeder gebruik hierdie vel om die kind daarin op haar rug te abba.

Vir 'n eersgeborene word twee bokke geoffer, waarvan een deur

die vader en die ander deur die moeder se familie verskaf word. In die geval van 'n buite-egtelike kind word net een bok geoffer, al is die kind 'n eersteling. Hierdie bok word gegee deur die „voog” van die kind — 'n mooi manier om die vader aan te wys.

2. uMhlonyana kumbe iyahlonyiswa kumbe iyahlunyiswa : ²²⁾

Wanneer 'n meisie haar puberteit bereik moet die leier van haar ouderdomsgroep (**ibutho**) sorg dat sy vir 'n maand lank weggesteek word. Sy word in die **ilawu** ('n hut opsygesit uitsluitlik vir die gebruik van jongmense) bewaar. Gedurende die tyd van haar terugtrekking moet die lede van haar **ibutho** haar morcel ondersteun, haar versorg met wat sy nodig het en haar onderrig in haar gedrag in die nuwe fase van haar lewe. Wanneer die tydperk verby is, moet haar vader 'n bok offer. Die vel van hierdie bok moet as kledingstuk gebruik wanneer sy weer te voorskyn kom, want sy mag haar ouklere nie weer aantrek nie. Teen die einde van haar afsondering word sy op allerlei maniere getooi, veral die hare word getooi, want nou breek die tyd van die liefdesavonture vir haar aan.

3. uMemulo (seyemukwa ithuba lokuqoma) : ²³⁾.

Wanneer 'n meisie van 'n laer ouderdomsgroep 'n sekere ouderdom bereik het en nog nie 'n jongman het met wie sy 'n vaste verhouding aangegaan het nie, kan sy in die hoogste ouderdomsgroep ingelyf word. Die leier van die hoogste **ibutho** het die reg om vir die lede van die groep te beveel dat hulle van hulle vaders 'n offerande moet vra. (**Ogogo bebeyivula intombazane ngemicimbi enibili baze bagcine ngenyama**). ²⁴⁾. Die offerande wat gebring word, het die bedoeling om die meisie in te lyf in die hoogste groep, waardeur sy 'n leier word wat gesag oor die jonger meisie uitoefen. Die offer het dus te doene daarmee dat 'n soort versocning te weeggebring word en die meisie haar sosiale status behou. Dit is egter noodsaaklik dat sy

²²⁾ Letterlik vertaal: „Die *umhlonyane* moontlik word dit versier, moontlik word dit laat groei”. Die *umhlonyane* is 'n soort boom wat gebruik word vir die maak van maagmedisyne, veral vir enemas.

²³⁾ Letterlik vertaal: „Die hubare meisie (is die geleentheid ontsê om 'n minnaar te kies)”.

²⁴⁾ 'n Vertaling lewer hier allerlei probleme op. By wyse van verduideliking kan ek byvoeg dat die uitspraak te doene het met die ondersoek van die jongmeisies deur die ou vroue van die stat. Die Zulu laat allerlei vorms van seksuele verkeer tussen ongetroudes toe, maar 'n *perfora hymenis* is absoluut verbode. Daarom word die ongehude meisies van tyd tot tyd deur die ou vroue ondersoek om te sien of die hymen nog ongebroke is. Met hierdie offer het ons die situasie waar 'n *perfora hymenis* wel plaasgevind het, sodat die meisie nou 'n offer moet bring. Sy mag ook geen vryer hê nie, want sy moet nou bewaar word, anders mag 'n buite-egtelike geboorte plaasvind. Tegelyk moet daar gepoog word om haar so gou moontlik getroud te kry.

geen vryer moet hê nie en as teken daarvan moet sy haar hare op 'n bepaalde manier opmaak (akhehle). (Angaqomi ngoba useveliwe hleze onakale athole ingane. Kufanele manje agane.) ²⁵⁾.

4. uMgezo wokufelwa : ²⁶⁾.

Dit is 'n slagoffer wat gebring moet word as een van die familie te sterwe gekom het. Dit is eintlik 'n reinigingseremonie om al die goed wat die oorledene gebruik het en die huis waarin hy gewoon het, „skoon te maak”.

5. uMgezo wokona : ²⁷⁾

Dit is 'n reinigingseremonie om iemand wat gesondig het, te reinig. Hiervoor moet 'n bees geoffer word. Byvoorbeeld in die geval van egbreuk moet die egbreker gereinig word, maar die naam van die wettige man moet ook „skoongemaak” word.

6. uKushweleza ngesifo :

As daar iemand is wat baie siek is, moet die hoof van die familie 'n offer bring aan die voorvadergeeste en om gesondheid vra (heelmakingsgenade). Dieselfde offer word gebring wanneer ongeluk die familie tref; dan word om geluk gevra (geluksgenade).

7. uKushweleza ukunxephezela (olimele):

As twee mense wat mekaar ken of tot dieselfde familie behoort, in 'n geveg betrokke raak en die een kry baie seer, moet die een wat die wond toegedien het vir die ander 'n bees gaan slag en by die voorvadergeeste om genade vra. Dit word gedoen om genade te soek vir die sonde wat begaan is, om berou teenoor die verwonde te betoon en om die vrede te herstel. Dit gebeur natuurlik nie wanneer die geveg tussen vyande plaasgevind het nie.

8. uKuvula ithanga (inxiwa elisha):

Dit is die nuwe-woningsfees. As 'n gesin trek en in 'n nuwe huis gaan woon, moet 'n dankoffer aan die voorvadergeeste vir die nuwe woning gebring word.

9. uKudla amathubalo :

Dit is die fees van die eet-van-die wortels. As iemand te sterwe kom, word die siele van die familie swak en daarom moet hulle ver-

²⁵⁾ Vry vertaal: „Sy mag nie 'n vryer kies nie, want sy is reeds haar maagdelikheid ontnem en kan aanhoudend versleg totdat sy 'n kind kry. Sy behoort nou dadelik te trou”.

²⁶⁾ „Reiniging van die ontslapene”.

²⁷⁾ „Reiniging van die sonde”.

sterk word. 'n Toordokter word geroep om die regte medisyne, 'n bepaalde soort wortel, aan die familie te gee.

10. iNkomo yokuhambisa ogulayo :

Die afskeidsbees. Wanneer 'n familielid baie moeite begin gee deur langdurige siekte of hoë ouderdom, word 'n bees aan die voorvadergeeste geoffer. Dan word daar gevra om die ou of siek mens liever te laat sterwe (afskied te laat neem), aangesien hy/sy so swaar kry en so gepynig word.

11. iNkomo yokufihla okhotheme :

Die bees van die wegsteking van die oorledene. Wanneer iemand te sterwe kom, word 'n bees aan die voorvadergeester geoffer. Die vel van hierdie bees word as „doodkis” gebruik : die oorledene word in die vel toegedraai en in gehurkte houding begrawe. Hy word gehurk begrawe sodat hy gereed kan wees om op te spring.

Die lyk word nie deur die deur by die hut uitgeneem nie. Die deur word toegemaak en 'n opening word in die agterste muur van die hut gemaak en die lyk word daardeur gestoot. Die gedagte is dat die gees van die afgestorwene in die hut moet bly, tot nut en seën van die agtergeblewenes; die gees sal daar bly, aangesien die deur toegemaak is en hy nie daardeur gegaan het nie. Hierdie prosedure word nie in die geval van jongmense gevolg nie.

12. iNkomo yokushwama okusha :

Die bees van die nuwe vrugte. Vrugte en alles wat in die lente groen word, kan nie sommer geëet word nie. Die stamkaptein of selfs die koning moet eers 'n bees offer en vir die stam spesiaal voorbereide medisyne gee om hulle te versterk en hulle bloed reg te maak vir die nuwe kos. Met die offer van die bees moet die seën van die voorvadergeeste gevra word en hulle moet gedank word vir die nuwe kos. Met die offer van die bees moet die seën van die voorvadergeeste gevra word en hulle moet gedank word vir die nuwe kos.

Die Bhaca-stam het veral die fees van die nuwe vrugte 'n groot fees gemaak. Hulle het allerlei gewoontes en seremonies by die oorspronklike eenvoudige seremonie gevoeg. Veral ten opsigte van die slag van die bees het hulle met allerlei dinge begin wat naderhand deur al die Zulu aanvaar is. Hulle het byvoorbeeld daarmee begin dat die bees juis 'n swart bul moet wees en dat hy nie met wapens doodgesteek moet word nie, maar dat die jongmanne die bul moet vang en met hulle kaal hande sy nek breek.

13. iNyandezulu amabutho :

Die fees van die hemelse leërskaar. Hierdie fees is die grootste en ernstigste van alle feeste. Dit word alleen gevier in die geval van 'n nasionale noodtoestand, byvoorbeeld 'n baie ernstige droogte wat die hele gebied knel en die mense bedreig.

Die **amabutho** slaan op **uNkulunkulu** met die hele leërskaar van die **amadlozi** rondom hom waarvan hy hoof is..

Slegs mans neem deel aan die fees. Voordat hulle na die fees toe gaan, moet hulle hulle reinig. Dit impliseer dat hulle vir 'n bepaalde tyd geen omgang met vroue mag hê nie. Hierdie omgang slaan nie net op seksuele gemeenskap nie. Hulle mag glad nie vroue aanraak nie en selfs nie kos eet wat deur vroue voorberei is nie. Die mans moet hulle ook was en hulle mooiste kleres aantrek, asof hulle na 'n dans toe gaan. Hulle moet hulle wapens met hulle meeneem. Die fees vind bo-op 'n berg plaas. Vroue mag die mans tot by die berg vergesel en die mans neem hulle saam veral om bier en ander voorrade te dra. Die mans klim bo-op die berg en sing daar die **izibongo** van **uNkulunkulu** en die belangrikste voorvaders. Met die sing van die **izibongo** word die nood van die volk voor die **inyandezulu** gebring. Hiermee hou hulle aan totdat hulle een of ander verskynsel waarneem wat hulle beskou as 'n teken van **inyandezulu** of selfs as 'n verskyning van die hemelse leërskaar self. Dan roep die hele vergadering uit 'en slaan sulle skildvelle teen mekaar. Nou het hulle antwoord ontvang en kan hulle gerus, tevrede en hoopvol huis toe gaan. Nou mag hulle ook weer met die vroue verkeer. ²⁸⁾.

Prof. P. S. Dreyer.

²⁸⁾ *Opmerking 1:* Die Zulu verwys dikwels na *hemel*, asof ons hier met 'n aparte en definitiewe grootheid te doene het — 'n god onderskeie van ander gode. Ver al met hierdie fees wat ek sopas bespreek het, word *hemel* dikwels aangeroep. My segsmanne — ver al *P.E.G.Z.* is op hierdie punt baie beslis — ontken egter ten enemale dat *hemel* 'n aparte godheid is. Dit is eerbiedige verwysing na **uNkulunkulu** en sy hemelse **amabutho**.

Opmerking 2: In alle feeste speel offers 'n rol en die offer van 'n bees is die grootste van alle offers; daarna volg 'n bok en 'n hoender en kafferbier in hierdie orde van belangrikheid. In die geval van beeste en bokke speel die gal en die binnevet 'n sentrale rol. Die gal word gebruik vir allerlei besprinkelingsereemonies, terwyl die binnevet saam met welriekende kruie as 'n brandoffer geoffer word.